

УДК 340.1

О. І. Деменко

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ: ПОНЯТТЯ ТА СУТТЄВІ ОЗНАКИ

Встановлено та проаналізовано суттєві ознаки правосвідомості. Сформульовано авторське визначення поняття правової свідомості.

Правова свідомість є передумовою правомірної поведінки особистості, обумовлює режим законності і правопорядку в суспільстві, виступає однією із основних соціальних гарантій дії верховенства правового закону в державі. У зв'язку з цим сучасний етап становлення української державності та розбудови громадянського суспільства і правової держави вимагає від усіх суб'єктів права відповідного рівня правової свідомості, що, у свою чергу, неможливо без з'ясування природи та сутності цього правового явища.

У юридичній літературі правосвідомості як одній із форм суспільної свідомості людини і суспільства присвячені монографії, розділи у підручниках із теорії держави та права, статті та дисертаційні дослідження.

Разом з тим, незважаючи на достатньо високий ступінь розроблення проблеми правосвідомості, її зміст та сутність і на

© Деменко О. І., 2011

сьогодні не втратили своєї актуальності. Такий «стан речей», на нашу думку, обумовлений відсутністю єдиного підходу до визначення поняття правової свідомості, дискусійністю деяких теоретичних положень та дещо одностороннім характером існуючих у юридичній літературі дефініцій досліджуваного явища.

Виходячи з вищезазначеного, **метою цієї статті** є проведення комплексного аналізу характерних рис правосвідомості та дослідження сутності цього правового явища.

За таких умов особливого значення для нашого дослідження набувають роботи Н. А. Бура, М. М. Вопленка, Н. Л. Граната, О. А. Лукашевої, А. І. Петражицького, С. П. Погребняка, П. М. Рабиновича, І. Ф. Рябка, Е. Ю. Соловйова, В. О. Суслова, В. І. Тимченка, І. Є. Фарбера, В. О. Чефранова та ін.

Перш ніж аналізувати суттєві ознаки правосвідомості, на нашу думку, необхідно окремо звернути увагу на те, що правосвідомість – поняття, яке має свою історію, еволюцію і дію у часі [1, с. 7]. У зв'язку з цим на сьогодні у сучасній та вітчизняній юридичній літературі існує достатньо велика кількість визначень поняття правосвідомості, і зміст кожного з них якоюсь мірою залежить від історичного проміжку часу, в межах якого певна дефініція формулювалась.

Крім цього, зміст поняття правосвідомості перебуває у прямій залежності від співвідношення з правом, іншими словами, від концепції праворозуміння. Тому виокремлення та аналіз суттєвих ознак правової свідомості відповідно вимагає встановлення взаємозв'язку категорій «право» та «правосвідомість».

Ми приєднуємось до колективу авторів, очолюваного М. В. Цвіком та О. В. Петришиним, і вважаємо, що право і правосвідомість є явищами хоча і тісно взаємопов'язаними, однак не тотожними та відносно самостійними [2, с. 540–541]. У цьому аспекті до суттєвих ознак правової свідомості, на наш погляд, належать наступні.

По-перше, правова свідомість є однією з форм свідомості.

Свідомість – це найвища притаманна людям якість, яка полягає в узагальненому та цілеспрямованому відображенні дійсності, уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, регулюванні і самоконтролі поведінки, що має зовнішні форми відображення творчого перетворювального характеру та пов'язана з мовою [3, с. 10], тобто має свій герменевтичний вимір.

Характерним є те, що свідомість є властивістю лише людського мозку і безпосередньо пов'язана з процесом мислення (супроводжується певними біохімічними, фізіологічними та іншими змінами в мозку). Наявність свідомості у людини та її функціонування забезпечують можливість створювати знання

про зв'язки, відносини, закономірності об'єктивного світу, встановлювати цілі та розробляти плани, які становлять її діяльність, регулювати та контролювати емоційні, раціональні та предметно-практичні відносини з дійсністю, визначити ціннісні орієнтири свого буття та поліпшити умови свого існування [4, с. 632–633].

Свідомість людини має певні скерування, різновиди, серед яких суспільна, державна, національна, політична, патріотична, громадська, релігійна, моральна, естетична, професійна, правова та ін. [5, с. 104]. Тобто свідомість має власну структуру, яка може мати різний вигляд залежно від критерію, підстави її поділу на форми (види).

Одним із підходів є поділ свідомості на види залежно від їх предмету, способів пізнання і функціонального призначення. Відповідно до цього критерію свідомість поділяється на моральну, правову, політичну, релігійну та ін. форми (види) свідомості.

Загальним об'єктом для всіх зазначених видів свідомості служить суспільне буття. Спільними для них є форми відбиття (а в найбільш загальному плані всі види суспільної свідомості відображають суспільне буття у вигляді суспільних ідей і відповідних їм психологічних проявів). Принципово схожі і їх внутрішні структури. [6, с. 7–9]. Водночас кожен із видів суспільної свідомості оперує ідеями, поняттями, почуттями тощо, типовими саме для них [7, с. 20–22].

По-друге, *правова свідомість як одна з форм (видів) свідомості пов'язана з іншими формами (видами) усвідомлення реальності.*

Правова, політична, релігійна, моральна свідомість, як частини єдиного цілого – свідомості, пов'язані між собою та впливають одна на одну. Це пояснюється тим, що предметом відображення правової свідомості є одна зі сторін, частин, сфер суспільного буття, яка у свою чергу пов'язана з іншими її складовими.

Так, на думку А. Р. Ратінова, володіючи своєю специфікою, політична, правова, моральна свідомість взаємно проникають, функціонально доповнюють і підкріплюють одна одну. Взаємопроникнення різних форм суспільної свідомості виявляється в тому, що вони частково співпадають або за предметом відбиття, або способом відбиття, або за своєю соціальною функцією [8, с. 60].

Однак існування факту взаємопроникнення різних форм свідомості одна в одну не означає їх взаємозамінності. М. В. Коваль та П. Г. Давидов відзначають, що правова, політична, релігійна, моральна форми (види) свідомості відрізняються одна від одної власним пізнавальним апаратом (предметом відображення), системою цінностей і способів оцінки

(кожна з форм свідомості по-своєму оцінює одне й те ж явище) [9, с. 108], методами управління практичною діяльністю, поведінкою людей.

По-третє, *предметом відображення правової свідомості є права дійсність*.

Під правовою дійсністю у даному контексті ми будемо розуміти: право, що формується, – на стадії правоутворення чи правотворчості; право, що сформулювалось, – позитивне право (його норми, принципи, інститути, галузі та ін.); право, що реалізується, – у поведінці людей, діяльності юридичних осіб, правозастосовних органів – органів внутрішніх справ, прокуратури, суду та ін. [10, с. 247].

З огляду на зазначені елементи правової дійсності, маємо підстави визнати підходи В. А. Суслова, Р. С. Байніязова до визначення предмету правової свідомості неповними та фрагментарними [11, с. 87; 12, с. 173]. Зазначені автори вважають, що об'єктом відбиття правосвідомості виступають правовідносини, правова поведінка, правова діяльність [11, с. 87], правові норми, їх дійсний і належний зміст [12, с. 173].

Отже, предметом пізнання і зворотного впливу правосвідомості є право в усій багатоманітності його проявів: право «в книгах» і «право в дії», тобто право в статичній і динамічній формі буття. За таких умов характерним для правової свідомості є те, що право «в книгах», позитивне право, є центральним предметом її відбиття, системоутворюючим елементом процесу формування правової свідомості.

По-четверте, правосвідомість має певне коло суб'єктів (носіїв).

У юридичній літературі питання щодо того, хто є суб'єктами, носіями правосвідомості, на сьогодні є дискусійним та не вирішеним.

На думку деяких авторів, суб'єкти правосвідомості поділяються на індивідуальних і колективних [13, с. 86–91]. Інші автори визначають носіями правової свідомості суспільство, групу або індивіда [10, с. 247; 14, с. 646]. Існує точка зору, що суб'єктами правосвідомості є різні суб'єкти права: особистість, громадські об'єднання, політичні партії, державні органи та їх посадові особи, юристи-науковці, юристи-практики, суспільство в цілому [2, с. 533].

На нашу думку, всі вищевикладені точки зору заслуговують на увагу та певною мірою є справедливими. Разом із тим, ми підтримуємо точку зору О. Ф. Скакун і вважаємо, що суб'єктами (носіями) правосвідомості є індивід, група, суспільство [14, с. 646].

У цьому аспекті окремо звернімо увагу на етимологію слова «колектив» та «група». Укладачі Великого етимологічного слов-

ника термін «колектив» тлумачать як «сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю, спільними інтересами» або «групу людей, зв'язаних спільною працею в одній організації, установі, підприємстві тощо» [15, с. 440]. У свою чергу термін «група» вчені визначають як «сукупність предметів, речовин, явищ та ін., внутрішньо об'єднаних на основі спільності, подібності властивостей, ознак і т. ін.; сукупність осіб, об'єднаних спільною метою, ідеєю, працею і т. ін.» [15, с. 220].

Таким чином, з огляду на вищевикладене, маємо підстави підкреслити, що якщо під колективом та групою розуміти «сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю, спільними інтересами» [15, с. 440] або «сукупність предметів, речовин, явищ та ін., внутрішньо об'єднаних на основі спільності, подібності властивостей, ознак і т. ін.; сукупність осіб, об'єднаних спільною метою, ідеєю і т. ін.» [15, с. 220], то у цьому випадку між зазначеними поняттями немає різниці, вони є тотожними.

Проте, якщо групу визначати як «сукупність предметів, речовин, явищ та ін., внутрішньо об'єднаних на основі спільності, подібності властивостей, ознак і т. ін.» [15, с. 220], а колектив як «групу людей, зв'язаних спільною працею в одній організації, установі, підприємстві, тощо» [15, с. 440], то термін «група» є більш широким за значенням, ніж термін «колектив».

У зв'язку з цим маємо підстави відзначити, що приналежність до тієї чи іншої наведеної вище класифікації конкретного автора залежить від того, як він для себе тлумачить термін «група» і термін «колектив».

По-п'яте, за своїм змістом *правосвідомість є складним системним правовим явищем*, вона складається з інтелектуальних (раціональних), емоційних, вольових процесів і станів. Кожен з цих компонентів має, у свою чергу, свою власну структуру, і вони дуже тісно взаємопов'язані між собою [16, с. 78].

По-шосте, правосвідомість має пізнавальний, оціночний та нормативний характер.

Пізнавальний характер правосвідомості полягає у тому, що правова свідомість виявляється насамперед у знаннях людей про правову дійсність. Складовими правосвідомості є знання про зміст певних норм позитивного права, знання про стан правопорядку, про рівень законності в країні та ін.

Оціночний характер правосвідомості виявляється у ставленні людей до правової дійсності. При цьому до правосвідомості входять як позитивні, так і негативні оцінки, установки і ставлення. Правосвідомість оцінює правову дійсність через призму категорій законного і незаконного, справедливого і несправедливого, морального і неморального і т. ін.

Саме оцінки стану законності, правосуддя, діючого законодавства і практики його реалізації дозволяють суб'єкту правосвідомості реагувати на правові явища, формувати до них своє ставлення.

Слід окремо зазначити, що, як вважає М. М. Вовпенко, таким чином оціночне ставлення людей до права, яке міститься у правосвідомості, породжує її нормативність [17, с. 8].

В юридичній літературі існують різні точки зору стосовно нормативності правосвідомості.

У зв'язку з тим, що правосвідомість детермінує поведінку людей, активно впливаючи на неї, прихильники першої позиції відносять нормативність до суттєвих ознак правосвідомості [18, с. 22–28; 19, с. 94].

У свою чергу, прихильники другої точки зору суттєво обмежують або заперечують нормативний характер правосвідомості [20, с. 177; 21, с. 84; 21, с. 8].

Ми підтримуємо другу точку зору і погоджуємося з тим, що нормативність правосвідомості відрізняється від нормативності правових норм. «Нормативність норм права виступає як безумовна можливість, що опирається на загальнообов'язковість велінь та на державний примус. Натомість правосвідомість і її зміст такою обов'язковістю не володіють. Правосвідомість може лише закликати, орієнтувати особистість у її пізнавальній і практичній діяльності. Вона залишає людині простір і суб'єктивні можливості самовираження своєї волі» [17, с. 8].

На нашу думку, правосвідомість має нормативний характер, проте нормативність правосвідомості є нормативністю особливого роду. Нормативністю, яка має пізнавально-оціночний характер і не спричиняє формально визначених, юридично закріплених наслідків.

Нормативність правосвідомості ставить перед особистістю своєрідні орієнтири добра, істини, справедливості і законності. Вона відбиває поведінку людей в особливій суб'єктивній формі – у вигляді уявлень про належне, оцінюючи при цьому людські дії у специфічних юридичних категоріях прав та обов'язків і встановлюючи, наскільки фактична поведінка відповідає цим уявленням. Інакше кажучи, особливістю правосвідомості є оціночне, нормативне ставлення до дійсності й діяльності людей, «пропущене» крізь призму прав та обов'язків [18, с. 23].

Крім того, нормативний характер правосвідомості впливає з нормативності свідомості, яка, у свою чергу, ґрунтується на нормативності суспільного буття і є його універсальною властивістю [17, с. 7–17].

У зв'язку з вищевикладеним та зважаючи на те, що, з одного боку, ідеї, принципи і установки правосвідомості можуть слу-

жити безпосередньою основою поведінки особистості, а з іншого боку, втілюючись у нормах права вони опосередковано впливають на життя суспільства, вважаємо обґрунтованим висновок, що правосвідомість має нормативний характер [19, с. 95].

І нарешті, правосвідомість є підставою для розвитку правового розуміння [14, с. 640], права і правореалізації.

Правосвідомість – це не просто відображення в індивідуальній свідомості духу й характеру законів, що вже діють у суспільстві. Правосвідомість має «активний темперамент», і найбільш адекватно вона виявляє себе тоді, коли критикує й коригує чинні закони з позицій ідеальної справедливості, яка набула непорушного значення для достатньо великої маси людей» [22, с. 189]. Тобто той факт, що правосвідомість є підставою для розвитку правового розуміння, права і правореалізації, пояснюється не тільки її здатністю накопичувати знання про чинне, бажане або минуле право, а й можливістю критично оцінювати правову дійсність, орієнтувати суб'єктів права в різних правових ситуаціях.

Правосвідомість не лише відображає юридичну реальність, а й дуже активно змінює її, розвиває, вдосконалює. У результаті розвитку, вдосконалення, зміни виникають правові вчення і концепції, що призначені виявити, пояснити закономірності державно-правового розвитку суспільства. У свою чергу, знання цих закономірностей дає змогу уникнути проблем у правотворчості, без правосвідомості неможливо зрозуміти, яка сфера суспільних відносин потребує правового регулювання [23, с. 255].

Крім відображення, до загальних властивостей та закономірностей правосвідомості відносять пізнання та регулятивну роль свідомості [1, с. 6]. Правосвідомість є внутрішнім особистісним механізмом регулювання поведінки (діяльності) людей у юридично значущих ситуаціях. Правосвідомість володіє здатністю орієнтувати суб'єктів права в різних правових ситуаціях, робити правомірний вибір, приймати юридично значущі рішення щодо додержання або порушення права [2, с. 533–534]. Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людей у суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою й небезпечною [24, с. 519, 520].

Таким чином, з огляду на зазначене, на нашу думку, поняття правосвідомості має відображати наступні суттєві ознаки: 1) правова свідомість є однією з форм (видів) свідомості; 2) правова свідомість як одна з форм (видів) свідомості пов'язана з іншими формами (видами) усвідомлення реальності; 3) предметом відображення правової свідомості є правова

дійсність, право у статиці та динаміці його буття; 4) правосвідомість має певне коло суб'єктів (носіїв); 5) за своїм змістом правосвідомість є складним системним правовим явищем; 6) правосвідомість має пізнавальний, оціночний і нормативний характер; 7) правосвідомість є підставою для розвитку правоворозуміння, права і правореалізації.

Отже, на підставі вищесказаного, на наш погляд, визначення правосвідомості повинно мати таке формулювання: правосвідомість – це форма свідомості, яка складається з інтелектуальних (раціональних), емоційних, вольових процесів і станів, що відображають правову дійсність, визначають ставлення індивіда, групи, суспільства до права як у статиці, так і динаміці його буття, виявляються в юридично значущій поведінці людей.

Список літератури: 1. Бура Н. А. Функции общественного правосознания в условиях развитого социализма : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Н. А. Бура. – К., 1985. – 18 с. 2. Загальна теорія держави та права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с. 3. Тимченко В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) / Тимченко В. І. – К. : НАВСУ ; «ДС» Авангард, 2001. – 188 с. 4. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицанов]. – Минск : Изд-во В. М. Скаун, 1998. – 896 с. 5. Біленчук П. Д. Правова деонтологія / Біленчук П. Д., Сливка С. С. ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : АТІКА, 1999. – 320 с. 6. Чефранов В. А. Взаимодействие правового сознания с иными видами социального отражения : текст лекций для студ. юрид. ин-та / В. А. Чефранов. – Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1975. – 31 с. 7. Чефранов В. О. Філософські проблеми суспільної свідомості : консп. лекції / В. О. Чефранов – Х. : Укр. юрид. акад., 1992. – 33 с. 8. Ратинов А. Р. Правосознание и противоправное поведение. Вопросы методологии / А. Р. Ратинов // Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности : сб. науч. тр. / под ред. Карпец И. И. – М. ; Прага : Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1986. – С. 54–75. 9. Коваль М. В. До проблеми правового виховання нової генерації громадян України / М. Коваль, П. Г. Давидов // Виховання української еліти в системі національної освіти України : матеріали наук.-практ. конф. 19-20 черв. 1997 р. / під ред. Б. Вовка. – Л. : Вид-во «За вільну Україну», 1997. – С. 104–109. 10. Шульга А. М. Теорія держави та права : Книга-конспект / А. М. Шульга. – Х., 2010. – 260 с. 11. Суслов В. А. Структура правосознания / В. А. Суслов // Известия вузов. Правоведение. – 1997. – № 2. – С. 85–91. 12. Байниязов Р. С. Роль правосознания в выработке и реализации государственной политики / Р. С. Байниязов // Известия вузов. Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 170–182. 13. Медушевский А. Спрос на право как индикатор гражданского общества / А. Медушевский // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 1 (38). – С. 86–91. 14. Скаун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник / Скаун О. Ф. – Вид. 2-е, перероб. і допов. – Х. : Еспада, 2009. – 752 с. 15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с. 16. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій :

[навч. посіб. для юрид. фак. вузів] / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 207 с. **17.** Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с. **18.** Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание / Н. И. Козюбра. – К. : Наук. думка, 1979. – 207 с. **19.** Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. – М. : Юрид. лит., 1973. – 344 с. **20.** Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 471 с. **21.** Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе / И. Ф. Рябко. – Ростов н/Д : Ростов. гос. ун-т, 1969. – 192 с. **22.** Соловьев Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – 210 с. **23.** Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с. **24.** Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : Новий Світ-2000, 2003. – 584 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2011

Установлены и проанализированы существенные признаки правосознания. Сформулировано авторское понятие правового сознания.

The essential features of the notion of legal consciousness are defines and analyzes. The nation of legal consciousness is formulated.